

Srečo Dragoš

STARANJE V LUČI SOCIALNEGA KAPITALA (NA SLOVENSKEM)

Da bi videli, zakaj so družbeni izzivi v zvezi s staranjem in starostjo pomembno odvisni tudi od socialnega kapitala, najprej pogledmo, kaj opredeljujemo kot *socialni kapital*. Že sama sintagma nas usmerja k analogiji z običajnim kapitalom, ki ga merimo v denarju in s katerim imamo opravka v gospodarstvu; od njega je odvisno bogastvo posameznika, družine, večjih skupin prebivalstva in celotne družbe. Čeprav so analogije zavajajoče, če jih razumemo preveč dosledno, je vsceno smiselno opozoriti na nekatere podobnosti med socialnim in ekonomskim kapitalom.

Pri obeh gre za kapital v dobesednem smislu nečesa tako pomembnega (lat. *capitalis* = glaven), da je od količine, rasti ali upada te vrednosti odvisna usoda celotnih skupnosti. Tudi podlaga za obstoj obeh kapitalov je enaka: v osnovi gre za družbeni odnos, ki vsebuje splošne pogoje raznovrstnih interakcij, kar pomeni, da se z normami, vrednotami, regulacijo odgovornosti in načini medsebojnih vezi med akterji ustvarjajo predpostavke za to, da so interakcije sploh mogoče. Torej brez analize pogojev oz. okoliščin, v katerih interakcije potekajo, teh interakcij sploh ne moremo razumeti in seveda tudi ne predvideti njihovih učinkov. Zato se v zvezi s funkcioniranjem materialnega kapitala ekonomska znanost osredotoča na odnose med ljudmi pri produkciji dobrin, na procese njihove delitve, menjave in potrošnje. In podobno razmerju med materialnim kapitalom in ekonomsko vedo je tudi razmerje med socialnim kapitalom in npr. politologijo, sociologijo, socialnim delom. Gre za vede, ki se usmerjajo na evidentiranje, produciranje, uporabo in

učinkovanje socialnega kapitala na različnih nivojih (na makro nivo sta pozorni zlasti prvi dve vedi, tretja pa na mikro razmere). Zaradi različnih prijemov, metod in tehnik je seveda različna tudi terminologija, kar pa ne pomeni, da lahko zaradi osredotočenosti na posamezna drevesa še naprej zanemarjamo gozd, ki je vsem skupen. Socialni kapital je eden od novejših konceptov, ki opozarja, da se »predmeti«¹ proučevanja posameznih ved ne končajo tam, kjer so tradicionalno (t. j., zlasti institucionalno) zakoličene meje znanstvenih področij. Politologija npr. spoznava, da politične razmere v konkretni družbi nikakor niso odvisne samo od tipa političnega sistema, zakonodaje, parlamenta ali števila in interesov političnih strank; politično funkcioniranje celotne družbe je odločilno odvisno tudi od takih trendov, kot je npr. delež članstva v kegljaških klubih in podobnih razvedrilnih združenjih. Ni naključje, da najpomembnejša politološka diskusija, ki je dobila svetovne dimenzije in traja že pet let, poteka ravno v zvezi s tem vprašanjem. Sprožil jo je Robert Putnam (1995) z raziskavami, ki potrjujejo konstantno upadanje članstva v večjih ameriških združenjih — pri tem se je osredotočil izrecno na nepolitične in izključno razvedrilno usmerjene prostovoljne asociacije — upad članstva v njih pa ima za pomemben indikator upadanja socialnega kapitala. Ker so brez socialnega kapitala ogrožene demokracija, ekonomija in s tem celotna družba, je logično, da je trditev sprožila zaskrbljenost v politoloških krogih. Vendar osrednja ost polemik s Putnamom sploh ni uperjena proti glavni tezi, da je to dvojje usodno povezano, ampak

bolj v to, da je avtor upošteval samo trende v nekaterih organizacijah in ne tudi v drugih (lokalnih, manjših, novejših), da je treba premisliti samo operacionalizacijo pojma socialni kapital itd. (gl. Paxton 1999; Rich 1999). Zaradi podobnih razlogov je postal socialni kapital konjunktorna tema tudi v sociologiji, saj se je na podlagi metodološko rigoroznih raziskav pokazalo, da je socialni kapital določene družbe tesno povezan s tako usodnimi pojavi, kot so dohodkovna neenakost, zdravje in celo stopnja smrtnosti prebivalstva. Potrdilo se je namreč, da večji kot je delež prebivalstva, ki se strinja s trditvijo, da »večini ljudi ne moremo zaupati«, večja je tudi neenakost v globalni distribuciji dohodkov, večja je stopnja smrtnosti v takih družbah in manjši je delež tistih, ki zase pravijo, da so v dobri zdravstveni kondiciji (Kawachi *et al.* 1997).

Ker je socialni kapital splošna in večpomenska sintagma, so zato tudi opredelitve tega, kaj spada vanj, neenotne. Za potrebe tega prispevka naj zadostuje definicija Fukuyame, ki s socialnim kapitalom opredeljuje tiste vire in misli na take lastnosti, ki omogočajo pripadnikom določene družbe, da razvijejo medsebojno zaupanje kot podlago za formiranje novih skupin in asociacij (prim. Adam 1998: 52).

Z vidika spoznanj ved, kakršni sta socialno delo ali socialna psihologija, omenjenega poudarka ne bi mogli opredeliti kot kakšno teoretsko novost (kljub njegovi pomembnosti). Zavedanje o tem, da je funkcioniranje socialnih tvorb pomembno odvisno ne samo od formalnih, ampak tudi od neformalnih norm, od recipročnih pričakovanj, od stopnje zaupanja, vzajemnih motivacij članov in skupinske kohezivnosti, je že dlje časa prisotno in dokazljivo s številnimi raziskavami. Novo pa je spoznanje, da lahko navedene lastnosti, ki se producirajo na mikro ravneh, odločilno kreirajo učinkovitost interakcij tudi na makro nivojih (torej ne le znotraj družine ali med sosedi, ampak tudi na nivoju širših skupnosti in celo na nacionalni ali transnacionalni ravni). Z vidika socialnega kapitala so dimenzije kot mikro ali makro, globalno ali lokalno, individualno in kolektivno, odločilne zaradi pogojev produkcije

in učinkov socialnega kapitala, ne pa zato, ker bi bil ta pomemben ali mogoč le na nekaterih ravneh, ne pa na drugih. Zato je za vse ravni analize pomemben poudarek, da je »socialni kapital ideja o tem, da lahko posamezniki in skupine povečajo lastne vire s pomočjo medsebojnih interakcij (in s tipom teh interakcij)« (Paxton 1999: 88). Z viri pa produciramo materialne in nematerialne dobrine. Ne gre le za to, da si brez zadrege sposodiš sol pri sosedu, če ti je zmanjka za juho. Tudi vse svoje privatno in javno, družinsko in poklicno, družabno in politično življenje lahko zastaviš povsem drugače, če imaš na razpolago vire, s katerimi individualno neobvladljiva tveganja rešuješ s pomočjo kolektivitet, v katere si zapleten in od katerih si življenjsko odvisen. Usoda modernih družb je v tem, da postajajo ta tveganja vse pogostejša in nepredvidljivejša, lažje rešljiva pa so takrat, če se lahko zanesesh na druge (posameznike, skupine, mehanizme, organizacije) in če to pričakovanje ni iluzorno. Tako predvidevanje je bilo v tradicionalnih kolektivitetah lažje in večkrat samoumevno. Cena tega pa je bila manjša individualna svoboda (da lahko ravnaš tako ali drugače), ki seveda nikakor ni imela samo individualnih posledic; adaptivne sposobnosti tradicionalnih kolektivov na nenadne spremembe so bile zato manjše kot v modernih združbah. Zlasti naslednja poudarka pa še vedno veljata tako za tradicionalne kot moderne razmere in sta skupna tako notranjim družinskim odnosom kot računalniškim inter-netskim stikom, veljata tako znotraj društva zbirateljcev znamk kot znotraj državnih ministrstev ali stanovanjskih sosesk:

1. Kjer se ljudje med sabo poznajo, kjer pogosto komunicirajo in si zaupajo, je socialni kapital večji in učinkovitost socialnih relacij je drugačna kakor v okoljih z nižjim socialnim kapitalom.

2. »Socialnega kapitala ne morejo ustvariti posamezniki, ki sami delujejo v izolaciji« (Onyx 2000: 23).

Oboje je lahko, kot rečeno, odločilen dejavnik pri precejšnjih razvojnih razlikah celo za makro družbene sisteme, tudi za tiste z enako politično in ekonomsko ureditvijo. V kakšni zvezi so ti poudarki s

staranjem prebivalstva na Slovenskem? Ker je socialni kapital družbeno pomembna dobrina, staranje prebivalstva pa neizbežno dejstvo, si v tej zvezi pogledajmo nekaj indikatorjev iz najboljše raziskovalnega projekta pri nas, *Slovenskega javnega mnenja* (SJM; vsi podatki so iz: Toš 1999a).

Slovenija se populacijsko stara, čeprav še ni tako stara kot evropske države. Delež prebivalstva, starejšega od 64 let, je 13,4%, medtem ko je delež otrok, starih do 14 let, še vedno nekoliko večji, tj. 16,8% (podatek velja za leto 1998). Po deležu starostnikov so s Slovenijo približno primerljive Češka, Hrvaška in Nizozemska, starejše države pa so Avstrija, Francija, Madžarska, Nemčija, Portugalska, Švedska, Velika Britanija, Grčija in Italija; v zadnjih dveh je že več tistih iz starejše kategorije kot pa iz mlajše (prim. Hanžek 1999: 65).

V zvezi s socialnim kapitalom ni vseeno, kako bomo v prihodnosti aktivirali potencial starejšega dela prebivalstva – in ali sploh razmišljamo o tem. Primer: v zadnjih mesecih so nas šokirali svetovno primerljivi podatki o alarmantno velikem deležu (funkcionalno) nepismenih prebivalcev pri nas. To je gotovo dediščina minulega izobraževanja iz prejšnjih desetletij in težjega dostopa do izobrazbe pri odrasli generaciji; k temu bi dodal še frustracije, ki jih proizvajajo sedanje šolske reforme (boj za točke je premosorazmeren z »drilom«!) in ki lahko usodno priskutijo izobraževanje precejšnjemu delu učencev za vse življenje. Hkrati

pa je res, da se lahko pohvalimo s tem, da se skoraj vsa današnja osnovnošolska populacija vpiše naprej v srednje šole in da je v starostni kategoriji od 19 do 29 let manj kot petina takih, ki ostanejo brez srednješolske izobrazbe. Če upoštevamo, da se je tudi število študentov v zadnjem desetletju podvojilo, potem ni naključje, da smo po stopnji izobraževanja (sedanje) generacije v samem evropskem vrhu; boljše od nas sta le še Finska in Švedska (Žibert 2000). Toda iz tega lahko izpeljemo popolnoma napačen sklep: ker so mladi zelo dobro vključeni v izobraževanje, starejši pa tako rekoč polpismeni – zakaj bi pri izkoriščanju družbeno koristnega znanja in spretnosti v prihodnosti sploh računali na starejše, če pa imamo mlade, ki bodo ravno takrat jedro delovno najaktivnejše populacije. Če so izkušnje in izobrazba dragocen človeški vir socialnega kapitala, ali ni potem aktiviranje starostnikov le humanitarno prizadevanje, ki njim sicer lahko koristi, celotno družbo pa obremeni le s stroški? Da so take izpeljave napačne, lahko vidimo iz tabele 1.

Med vsemi nezaposlenimi je seveda več starih z zelo nizko izobrazbo in takih, ki so v delovno aktivni dobi opravljali enostavnejša dela. Hkrati pa je med tistimi brezposelnimi, ki imajo visoko izobrazbo, precejšen delež starostnikov, ki ni bistveno nižji od mlajših brezposelnih izobražencev, in med takimi, ki so opravljali vodstvena oz. kompleksnejša dela, je kar dobra desetina starih nad 60 let. To pomeni, da starejša

Tabela 1(SJM 97/2): Status nezaposlenih glede na delovne izkušnje in izobrazbo v času, preden so prenehali z delom (%)

KATEGORIJA	SI	do 30 let	nad 60 let
<i>kompleksna dela</i> (vodilni uslužbenec + strokovnjak, intelektualec)	5,4	0,0	10,8
<i>enostavna dela</i> (priučen pomožni delavec + nesamostojen v kmetijstvu + brez poklica)	22,0	11,8	33,1
<i>visoka izobrazba</i> (vsaj višja šola ali več)	12,7	11,1	8,5
<i>nizka izobrazba</i> (OŠ ali manj)	6,8	1,2	17,0

generacija razpolaga s precejšnjim delovnim izkustvom, kar pogosto zanemarjamo in bi lahko bolj izkoristili. Res je ponovna aktivizacija starejših v delovno razmerje omejena in normativno destimulirana. Zelo učinkovito pa bi se dalo ta potencialni socialni kapital izkoristiti z aktivacijo starejših za prostovoljno delo. Prav tu je rezerva, ki je v Sloveniji neverjetno zanemarjena, saj se preveč zanašamo zgolj na šolajočo mladino, in še to običajno s preveč enostranskimi motivi po nadzorovani socializaciji (da bi mladino odvrnili od drog, kriminala, ji privzgojili prave vrednote itn.). Mogoča razlaga predpostavke, da je prostovoljstvo rezervirano predvsem za mladino, je prisotnost tradicionalno-ruralnega vrednostnega vzorca, ki lahko v prihodnosti povzroči ravno nasprotno učinke od želenih.

Ne pozabimo, da je Slovenija dežela z že tipično modernizacijskimi aspiracijami, z ekonomsko-političnim sistemom, ki je povsem primerljiv z razvitejšimi državami, hkrati pa se od njih razlikujemo po nizki stopnji prostorske mobilnosti in »ujetosti« v ista socialna okolja, pogosto za vse življenje – v tem smo bolj podobni tradicionalnim kot modernim družbam. Mimogrede: tu je verjetno tudi jedro problema v zvezi z izjemno visoko stopnjo samomorilnosti pri nas. Po eni strani moderne aspiracije, sodoben način življenja in s tem individualizacija odgovornosti za osebne neuspehe – hkrati pa nemobilnost (pomanjkanje stanovanj!) in posledično trajna izpostavljenost socialnim pritiskom iz okolja. Učinek: če ne moreš emigrirati navzven, to storiš navznoter, t. j., z alkoholom ali samomorom. Verjetno ni naključen vtis, ki ga lahko dobimo iz časopisnih črnih kronik, da se pri nas celo umori iz strasti največkrat zgodijo izven največjih slovenskih mest in hkrati v naseljih, ki tudi niso več tipično vaška. Teorietiki postmodernizma, tako v umetnostni kot sociološki teoriji, radi poudarjajo nove prednosti, ki nastajajo prav s kombinacijo modernizma in tradicionalizma. To je res in ta kombinacija je simpatična – pozabljajo pa, da je lahko v okoljih brez prostorske in socialne mobilnosti smrtonosna.

Zaradi spremembe vlog in statusa tudi starost pomeni tveganje, ki je težje rešljivo

v tradicionalnih nemobilnih okoljih kot v razvitejših modernih. Ker je Slovenija majhna in nemobilna, je izredno pomembno dvoje: pravočasna priprava na starost in opremljenost s socialnimi mrežami. V zvezi s prvim pogojem podatki niso dobri, v zvezi z drugim pa niso zelo slabi.

Ko so respondente vprašali: »Ali kdaj razmišljate, kako boste preživeli življenje po upokojitvi?«, je tistih 70% vprašanih, ki še niso upokojeni, odgovorilo takole: DA 22%, NE 48,1% (SJM 92/1). Zaradi večinske nepripravljenosti na staranje bi tu utegnile koristiti sedanje polemike okrog pokojninske reforme, tudi nejasnosti okrog priprave t. i. drugega stebra, življenjskih zavarovanj, afeze pri zavlačevanju državnih dovoljenj zavarovalnicam za tako poslovanje, celo kakšen škandal ne bi bil povsem odveč; vse to je namreč boljša propaganda za ozaveščanje aktivne populacije, da razmišlja o starosti, kot pa vsakršni drugi načelni apeli, ki imajo krajši domet in zlahka zdrsnejo v moraliziranje.

Glede drugega pogoja – socialnih mrež – v splošnem velja, da je koristneje, če so čim raznovrstnejše in številnejše, saj je večja verjetnost, da bodo izraziteje profilirane glede na transakcije uslug in storitev; to, kar zaradi specialnosti takih mrež velja za slabost (ker npr. postajajo primerne samo za eno vrsto pomoči, ne pa za druge), je bolj prednost kot slabost, saj se lahko problemi kompenzirajo s številčnostjo. Mrežna raznovrstnost v kombinaciji s številčnostjo vezi in njihovih akterjev poveča kvaliteto stikov v smislu avtonomije. V takih mrežah smo manj »ujeti« in bolj fleksibilni, psihosocialni stroški vzdrževanja recipročnih vezi pa so manjši. Seveda so tudi maloštevilne in enovrstne mreže boljše od nikakršnih. Kakšne so torej socialne mreže Slovenk in Slovencev? V drugi tabeli je prikazano zadovoljstvo z družinskimi in prijateljskimi mrežami v kombinaciji s trenutno materialno situacijo in glede na starost in bivalno umeščenost anketiranih (številke v tabeli pomenijo samooceno zadovoljstva z lastno mrežo v razponu od 1 do 5, kjer nižja številka pomeni nezadovoljnost, višja pa zadovoljstvo).

Tabela 2 (SJM 92/1): Samoocena socialnih mrež in materialne situacije

(1 = NE, 5 = DA)

Vprašanje:

Gledano v celoti, ... z življenjem v ...z razmerjem ...s trenutno materialno
kako zadovoljni ste... družini, sorodstvu s prijatelji situacijo družine

VSI	4,06	4,23	3,41
STARI	4,06	4,27	3,48
VAŠKA SK.	4,08	4,21	3,39
PRIMESTNA SK.	3,99	4,19	3,42
MESTNA SK.	4,07	4,28	3,41

Iz tabele vidimo, da anketiranci kar ugodno ocenjujejo sorodstvene in prijateljske mreže s prav dobro oceno; pri tem so z drugo vrsto mrež še bolj zadovoljni kot s prvo (kar je bolje, kot če bi bilo narobe). Populacija starih je s prijateljskimi vezmi še malenkost bolj zadovoljna od sicer visokega povprečja, kar pa je trend, ki ni povsem zanesljiv (prim. šesto vrstico tabele 3). Vsekakor lahko sklepamo, da ne drži stereotip o starejših, da živijo sami in zapuščeni, kot tudi ne predsodek o zagrenjenosti in nergaštvu, ker da z ničemer niso zadovoljni. Tudi ocena materialne situacije nikakor ni kritična in se bolj nagiba v pozitivno smer, vsekakor pa ni slabša pri starostnikih kot pri ostali populaciji. To je treba ohraniti tudi v prihodnje, kar pa ne bo več samoumevno zaradi pokojninskih sprememb, ki poudarjajo večjo individualizacijo odgovornosti in manjšo kolektivno solidarnost. Opazno, čeprav rahlo odstopanje v smeri manjše zadovoljnosti je izraženo le pri kategoriji, ki živi v primestnih naseljih in – kar je tipično – to ni v zvezi z materialno situacijo, ampak z družinskimi oz. sorodniškimi odnosi. To je verjetno posledica prej omenjenega slovenskega problema: živeti izven mesta v razmerah, ki tudi niso več vaške, je lahko prijetno samo za tiste, ki se za to prostovoljno odločijo in lahko odidejo, če se jim zahoče. V nemobilnih pogojih pa taka kombinacija postaja usodna za kvaliteto življenja (ali celo za življenje samo, kar potrjuje statistika).

Z vidika dolgoročne oskrbe starejšega prebivalstva na še ne urbanih območjih, ki tudi niso več ruralna, ravno od osamosvo-

jitve naprej delamo velike napake. Naj omenim samo glavne štiri, s katerimi se bomo dolgoročno otepali:

- prejšnja (socialistična) politika zmanjševanja nerazvitih območij je bila odpravljena ravno v času, ko so se že začeli kazati pozitivni rezultati (statistično potrjeni);

- zamenjana je bila z novo politiko zmanjševanja regionalnih neenakosti, ki pa še ni zaživela in za katero je zelo verjetno, da tudi potem ne bo izvajana v celoviti obliki (več o tem gl. Ravbar 2000);

- politična centralizacija države in hkrati fragmentacija lokalnih nivojev na nepregledno število novih občin, ki so brez materialne podlage za izvajanje funkcionalne samostojnosti, bo imela za posledico tendenco povečevanja regionalnih neenakosti; na eni strani nemočne in med sabo konkurirajoče občine (za minimalna državna sredstva) bodo postajale še bolj nemočne v primerjavi z redkimi urbanih središči, horizontalne povezave (mimo centrov finančne in politične moči) pa bodo težje zaživele kot doslej;

- slovenska unikatnost je tudi v tem, da ravno v letih, ko namenjamo izjemne vsote za izgradnjo cestnega in železniškega omrežja (avtoceste, novi pendolino), da bi nadomestili zaostanke še iz sedemdesetih let, ravno v tem času najbolj odpravljamo primestne in lokalne avtobuse, ker jih občine ne morejo sofinancirati (bomo pa zato npr. dobili žičnico na ljubljanski grad!).

Posledice teh strategij bodo nosili manj razviti kraji, ki bodo v prihodnje vse bolj obremenjeni s starejšim prebivalstvom, če državna politika ne bo spremenila omenje-

nih geopolitičnih trendov.

Obstoj in odnos do prijateljskih vezi je, kot rečeno, pomemben indikator socialnega kapitala. V raziskavi je tej temi namenjeno posebno vprašanje, kjer respondenti odgovarjajo z lastno oceno (na petstopenjski lestvici), v kolikšni meri zaupajo prijateljem. V tabeli 3 prikazujem *nezaupanje* posameznih kategorij respondentov, kjer sta združeni dve negativni oceni: »ne zaupam jim tako zelo« in »sploh jim ne zaupam«.

Iz poudarjenih števil v tabeli vidimo, katere kategorije respondentov izstopajo po nezaupljivosti do prijateljev. To so kategorije, ki imajo znotraj družine še vedno manjši delež moči, ki so starejše (s starostjo nezaupanje narašča), ki imajo najnižjo izobrazbo (z višino izobrazbe zaupanje narašča), ki živijo na vasi (najmanj nezaupljivih

je v mestih), ki so verni (neverni so najmanj nezaupljivi) in ki volijo tisto politično stranko, ki je bila pred združitvijo v novo koalicijo v javnosti najbolj katoliško profilirana (zato je tudi vključevala največji delež ruralnega prebivalstva). Zlasti rimskokatoliška cerkev bi lahko precej storila pri podpori in razvoju socialnih mrež, saj ima največ pristašev ravno v kategorijah, ki hkrati izkazujejo največjo nezaupljivost do prijateljev (ženske, starejši, nižje izobraženi in iz neurbaniziranih področij). Vprašanje pa je, koliko je cerkev kot institucionalni ponudnik storitev sploh opremljena za to; njen socialni kapital namreč vztrajno in konstantno pada v celotnem zadnjem desetletju (o podrobnejših vzrokih tega trenda gl. Toš 1999).

Če bi iz tabele umetno skonstruirali tipično osebo, ki je nezaupljiva do prijateljev,

Tabela 3 (SJM 97/2): Nezaupljivost do prijateljev (%)

KATEGORIJA:		NEZAUPANJE	NIMAM PRIJATELJEV
SPOL	moški	16,7	0,0
	ženska	20,2	0,4
STAROST	pod 30	11,8	0,0
	30 - 45	17,3	0,7
	46 - 60	20,3	0,0
	nad 60	25,9	0,0
IZOBRAZBA	osnovna	32,0	0,0
	poklicna	17,3	0,0
	srednja	13,8	0,3
	visoka	4,7	0,0
TIP KRAJA	mestni	13,7	0,2
	primestni	14,7	0,6
	vaški	25,5	0,0
VERNOST	verni	22,5	0,0
	neodločeni	15,7	0,4
	neverni	13,3	0,0
REGIJA	spod. posavska	33,4	0,0
	gorenjska	16,3	1,0
	koroška	7,9	0,0
POLITIČNE	LDS	16,6	0,6
PREFERENCE	SLS	19,6	0,0
	SDS	10,1	0,0
	SKD	27,7	0,0
	ZLSD	12,7	0,0
	DS	10,9	0,0

bi bila takale: *stara ženska z osnovnošolsko izobrazbo, ki živi na vasi nekje v nerazviti spodnje-posavski regiji, je verna in voli SKD*. Nizek nivo socialnega kapitala glede prijateljskih mrež pri naštetih kategorijah se skoraj povsem ujema tudi s tistimi kategorijami, ki so v raziskavi o kakovosti življenja v Sloveniji evidentirane kot *socialno izključene*. Največji delež socialno izključenih najdemo ravno med ženskami, med najstarejšimi, najmanj izobraženimi in v najmanjših krajih, kjer živi manj kot 500 prebivalcev (gl. Trbanc 1996: 307). Ob verjetni predpostavki, da pri naštetih kategorijah prva težava sovпада z drugo, lahko v prihodnosti pričakujemo socialne probleme, ki jih v Sloveniji doslej še nismo poznali. Socialna izključenost iz življenjsko pomembnih virov (na treh ali več področjih: delež takih je okrog 15% celotne populacije) in *kombinacija izključenosti z nezaupljivostjo* do prijateljskih vezi lahko dodatno osiromaši socialne mreže ter povzroči začaran krog, katerega posledice so še hujše od marginalizacije. Lahko pride do *dezintegracije* skupin in celotnih skupnosti. Demarginalizacijo socialno izključenih je namreč mogoče sanirati na razmeroma krajši rok, npr. z ustreznimi ukrepi socialne politike in s pozitivno diskriminacijo marginaliziranih na kritičnih segmentih, večkrat pa že zgolj z materialno pomočjo. Vse to pa odpove, ko imamo opravka z dezintegracijo skupnostnih bivanjskih vzorcev in z razpadom integrativnih norm in vrednot. Še tako velika finančna sredstva, ki jih vlaga država, lahko v takih razmerah poniknejo brez vidnejšega učinka (kar je nekaj desetletij stara izkušnja ZDA pri sanaciji revščine v črnskih slumih). Ne obstaja nobena državna ali občinska politika, niti humanitarna niti razvojna, še manj represivna, s katero bi lahko integrirali dezintegrirane skupnosti od zgoraj navzdol. Zato je socialni kapital najdragocenejša dobrina, ki pa ga je ravno v takih razmerah najmanj.

Nasploh je slovenska družba z zaupanjem – kot najpomembnejšim indikatorjem socialnega kapitala – precej slabo opremljena. Zaupanje lahko v grobem razdelimo na dve dimenziji, vertikalno in horizontalno. S prvo bi lahko opredelili

(ne)zaupljivost ljudi do nadrejenih nivojev; npr. znotraj podjetja do predpostavljenih vodstvenih struktur, na družbeni ravni pa npr. do državnih izpostav (institucij, funkcij, normative, uslužbencev, storitev). S horizontalno dimenzijo pa mislimo zlasti na skupnostne vezi, ki jih ljudje vzpostavljajo med sabo (do drugih skupin, družine, prijateljev, sosedov, znancev; ali do organizacij, s katerimi vstopajo v povsem prostovoljne odnose, npr. različna združenja, servisi). Z razlikovanjem teh dveh enostavnih dimenzij se izognemo zavajajoči posplošitvi, ko bi evidentirane lastnosti ene dimenzije pripisali tudi drugi ali narobe. Poglejmo si četrto tabelo, v kateri združujem podatke z obeh dimenzij, gre pa za primerjavo odgovorov anketirancev iz prvega leta osamosvojitve in sedem let pozneje na enako vprašanje: »V kolikšni meri zaupate naslednjim institucijam?«

Največje in izrazito večinsko zaupanje izražajo anketiranci do družine oz. sorodnikov (89%), do šolskega sistema (76,1%) in do denarnih institucij. Na ostalih področjih pa je drugače:

- zaupanje se giblje občutno pod 50% (s častno izjemo bivših teritorialcev iz osamosvojitvene vojne),
- sedemletna tendenca je negativna,
- zaupanje ključnim državnim institucijam je kritično minimalno (z izjemo predsednika Republike),
- zaupanje v politične stranke in zlasti v Državni zbor kot osrednje državotvorno telo pa je katastrofalno (le 9,1%, kar je četrтина zaupanja v skupščino prejšnjega režima, ki tudi ni imela visoke podpore!).

Iz tega bi lahko sklepali, da je s socialnim kapitalom zaskrbljujoče osiromašena vertikalna dimenzija, ne pa horizontalna. Vendar tudi na horizontalni (civilnodružbeni) dimenziji izstopajo kritične točke, ki bi lahko sicer v drugačnih razmerah veljale za generator socialnega kapitala, npr. rimsko-katoliška cerkev in duhovščina. Kljub temu, da se v isti raziskavi skoz vsa leta okrog 70% Slovencev in Slovenk izjavlja za katoliško verne, zaupa v »svojo« cerkev le 21,5% anketirancev (pri drugih vprašanjih, kjer je zaupanje v cerkev konkretizirano po področjih, so številke še manjše). Paradoks

Tabela 4 (SJM): Spremembe v izraženem zaupanju do slovenskih institucij

RAZVRSTITEV merjeno leta	ZAUPAM (v celoti oz. precej) (%)		SPREMEMBA
	1991/1	1998/2	
družina in sorodniki	87,3	89,0	+ 1,7
cerkev in duhovniki	28,6	21,5	- 7,1
sosedi	43,9	45,4	+ 1,5
TV, časopisi, radio	33,8	34,7	+ 0,9
šole	/	76,1	
sindikati	15,3	29,0	+ 13,7
bog	30,5	33,5	+ 3,0
politične stranke	/	4,3	
Državni zbor (1998)		9,1	- 27,8
republiška skupščina (1991)	36,9		
predsednik Republike	/	44,0	
predsednik vlade	/	33,0	
Vlada RS	/	26,3	
vojska (1998)		35,2	- 19,2
slovenski teritorialci (1991)	54,4		
sodišča	/	33,2	
policija	42,6	36,8	- 5,8
banke	/	52,7	
gospodarstvo, podjetja (1998)		32,8	
šefi, delodajalci (1991)	33,1		
slovenski tolar	/	63,3	
Banka Slovenije	/	59,6	

je toliko večji, ker je cerkev deležna še manjšega zaupanja od npr. sindikatov, ki so bili v času anketiranja še bolj politično razcepljeni med sabo kot danes in popolnoma nesposobni za skupen nastop; celo kapitalistični delodajalci in šefi so deležni večjega zaupanja od duhovnikov in to v času obeh meritev. Ilustracijo enakega trenda predstavljajo odgovori tudi na tisto vprašanje, ki ga v vsakoletnih meritvah postavljajo v

isti obliki v zvezi z zaupanjem v cerkev oz. njene funkcionarje. V tabeli 5 povzemam samo negativne odgovore, kjer anketiranci izjavljajo, da cerkvi zaupajo »malo« ali »nič«.

Nezaupanje v cerkev je večinsko in z rahlo tendenco povečevanja, pri tem pa med kategorijo starih in mladih ni razlik v deležu nezaupljivosti. To nakazuje, da ni mogoče na celotno generacijo starejših splošiti teze, ki jo pogosto slišimo iz

Tabela 5 (SJM): »V kolikšni meri danes zaupate RKC in njeni duhovščini?« (%)

ODGOVOR:	ANKETIRANJE	VSI	MLADI	STARI
malo ali nič	1991/1	65,0		
	1991/2	67,0		
	1992/3	70,6		
	1993/1	74,5		
	1994/4	73,0		
	1995/1	76,2		
	1996/1	73,1		
	1997/2	53,6	54,7	54,0
	1998/2	75,5		

cerkvenih krogov, namreč, da so starejši, ker so živeli v »ateističnem« režimu, nasilno odvrnjeni od vere oz. bolj kritični do cerkve. Kot tudi ne vzdrži podobna teza, da se mladi nasploh bolj odvrtaajo od vere in cerkve kot starejša generacija. Take trditve pozabljajo na odločilne razlike med ver(nostjo) in cerkveno pripadnostjo, na razliko med deklariranim cerkvenim prepričanjem (v smislu oficialne cerkvene dogmatike) in kritičnostjo do usmeritve oz. storitev cerkvene institucije, na razlike med splošnim trendom sekularizacijskih procesov, ki

ali celo obrnil. Tudi v primerih, ko se to zgodi, stroški nikakor niso zanemarljivi.

Naslednji indikator socialnega kapitala – zelo pomemben za kohezijo na horizontalni dimenziji – je delež aktivnih v različnih neprofitnih organizacijah, ki je razviden iz tabele 6. Pritrdilni odgovori pomenijo, da se je respondent vsaj trikrat v zadnjih 12 mesecih angažiral s prostovoljnim delom (mišljeno je »neplačano prostovoljno delo, ki prinaša korist drugim ljudem ali skupnosti, ne le vaši družini ali prijateljem«).

Tabela 6 (SJM 98/1): Prostovoljna aktivnost po področjih (%)

DEJAVNOST	NE	DA
dobrodelna dejavnost (pomoč bolnim, starim, revnim itd.)	72,7	14,4
verska ali z vero povezana dejavnost	86,8	6,3
politična dejavnost (pomoč polit. strankam, gibanjem, pri volilni kampaniji)	94,9	2,2
vsakršna druga prostovoljna dejavnost	74,2	15,3

delujejo na celotno družbo, in različnimi učinki teh procesov po posameznih kategorijah (ne le starostnih) itn. V teh trendih pa je zagotovo predvidljivo zlasti dvoje:

- v institucijah z nizkim socialnim kapitalom se bodo povečali problemi pri uresničevanju njihovega poslanstva (kakor ga same razumejo),
- hkrati s tem pa se zmanjšuje tudi socialni kapital celotne družbe.

V religijsko pluralnih družbah je ta problem manjši, ker se nefunkcionalnost obstoječih institucij kompenzira z nastajanjem novih in z inovacijami na področju neinstitucionalizirane ponudbe, medtem ko je to v »monokulturnih« razmerah težje izvedljivo, tako zaradi monopolnih ponudnikov kot zaradi odjemalcev oz. nerazvitosti religijskega trga. V takih razmerah pa je nevarno, če bi v javnem mnenju, ki je upravičeno kritično do cerkve, prevladala logika: čim slabše – tem bolje. To je z vidika socialnega kapitala rušilna logika, ki je kulturno-bojnega izvora. Dejstvo je, da tam, kjer socialni kapital slabi, ni nikakršnega vnaprejšnjega zagotovila o tem, kdaj se bo trend zaustavil

Velika večina torej ne prakticira prostovoljnega dela na nobenem področju, tudi ne na verskem. Kljub splošni opredelitvi prostovoljstva in megleni formulaciji področij so nekoliko zaskrbljujoči skromni deleži pritrdilnih odgovorov, saj imamo v Sloveniji okrog 12.000 aktivnih nevladnih organizacij. Optimističen podatek pa je, da je pomoč rizičnim kategorijam bolj privlačna od ostalih področij, navedenih v tabeli. Z nizkim deležem ljudi, ki se odločajo za prostovoljstvo, so verjetno povezani tudi naslednji podatki (iz tabele 7), ki so z vidika socialnega kapitala bolj alarmantni. Gre za vprašanje, kako lahko v splošnem zaupamo drugim ljudem.

Tabela 7 (SJM 92/1): Splošno stališče glede zaupljivosti

večini ljudi lahko zaupamo	16,3%
ne smemo biti preveč zaupljivi	77,6%
ne vem	6,0%

Izbira ponujenih odgovorov, ki so na voljo za obkroževanje, je sicer nekoliko

nerodno formulirana (se ne izključujejo). Vseeno pa je podoba zelo verjetna: manj kot petina ljudi meni, da lahko zaupamo ljudem, kar je za recipročne odnose in širitev socialnih mrež precej nespodbudna okoliščina. Če to povežemo z drugimi podatki iz iste raziskave, ki govorijo o odporu do tujcev, Romov, homoseksualcev, narkomanov in kaznjencev (a tudi do desnih in levih političnih ekstremistov!), se ne moremo izogniti vtisu, da majhnost slovenskega prostora, družbena monokulturnost, zgodovinsko slabe izkušnje do povezav navzven, kolektivna ogroženost od zunaj, ruralni vzorec poselitve, značilen za vsa stoletja do danes, oviranje civilnih gibanj v vseh dosedanjih režimih, hkrati pa nenadna in intenzivna vpeljava kapitalsko-tržnih odnosov – vse to v razmerah prostorske in socialne nemobilnosti omogoča nastanek ksenofobije. Zato je preveč enostavna teza, da se v Sloveniji izgublja socialni kapital samo po vertikalni dimenziji (zaradi političnih razprtij, nefunkcionalnosti političnih institucij, neučinkovitosti državne uprave, kriminalnih afer v ministrstvih), medtem ko bi bila horizontalna dimenzija neproblematična. Problemi so na obeh dimenzijah, kar lahko celo pomeni, da alarmantna stopnja večinsko izraženega nezaupanja v državne in politične institucije niti ni največja blokada. Vemo, da je za konsolidacijo demokracije in zrelost parlamentarne države potrebna nekajkratna izmenjava političnih elit na oblasti, ki korigirajo medsebojne slabosti. V tem smislu se lahko socialni kapital na vertikalni dimenziji v prihodnje celo hitreje krepi kot na horizontalnih ravneh. K temu lahko odločilno pripomorejo tudi zahtevani demokratični standardi s strani evropskih povezav. Ravno narobe pa velja za druga področja odpiranja navzven, npr. z globalizacijo gospodarskih tokov. Njihova nujnost je dolgoročno sicer koristna, kratkoročno pa bomo prej izpostavljeni problemom s socialno neenakostjo kot pa s takimi ekonomskimi prednostmi, ki bi koristile tudi najnižjim slojem in ne samo srednjim in višjim. V takih razmerah bo za družbo odločilen (horizontalni) socialni kapital. Brez njega bodo najbolj na udaru ravno marginalne skupine,

tudi v primeru, ko bodo številčno močne (npr. ostareli).

Da to niso le hipotetične nevarnosti, naj navedem primer politike na področju zdravstva. Vemo, da je reforma zdravstvenega sistema nujna, da je obstoječi sistem financiranja neustrezen, da je potrebna taka racionalizacija, ki bo občutno izboljšala učinkovitost in hkrati (vsaj) ohranila že doseženo uspešnost storitev itn. Predpostavka reforme na tako občutljivem področju, kot je zdravstvo, pa ni zadostna akumulacija finančnega kapitala, ampak *socialnega* – če ni drugega, bo tudi prvega manj. Če bo zaupanje v načrtovane in nujno potrebne spremembe majhno, lahko tudi potrebni izdatki, ki jih plačujemo iz lastnih žepov, postanejo vprašljivi v smislu legitimnosti. Najnovejši znaki tega so vsesplošna sumničenja okrog prerazporeditve zdravil iz neplačilnih v plačljive liste, vse večja negotovost do privatizacije v zdravstvu, do racionalizacije poslovanja v bolnišnicah, ob tem še razni škandali pri oskrbi pacientov itn. V razmerah, ko je zaupanje v strateške in izvajalske akterje porušeno, so vsakršne reforme bistveno otežene. Ker so zlasti za starejšo populacijo zdravstvene storitve med najpomembnejšimi pogoji kvalitetenega življenja, si pogledjmo še podatke, ki kažejo na (samoocenjeno) zdravstveno stanje prebivalstva v zadnjih dveh desetletjih (tabela 8), na izražanje zadovoljstva z zdravstvom na splošno (tabela 9) in izkazano zaupanje respondentov v zdravstvene službe (tabela 10). Zadnji dve tabeli sta neposreden indikator socialnega kapitala na tem področju.

Iz sedme tabele je razvidno, da je bila (subjektivna) percepcija svojega zdravstvenega stanja ob koncu devetdesetih let slabša kot v začetku osemdesetih; v prikazanem obdobju še nikoli ni bil procentualni delež respondentov z dobrim počutjem tako nizek in izraženo slabo počutje tako visoko. Deleži enih in drugih se sicer bistveno ne spreminjajo in tu imamo drago ceno prednost v primerjavi z drugimi post-socialističnimi državami. A trend poslabšanja je že nakazan in nekateri novejši statistični podatki ga potrjujejo (npr. o umrljivosti novorojenčkov po posameznih

Tabela 8 (SJM): »Kako ocenjujete svoje zdravstveno stanje?« (v %)

LETO MERITVE	DOBRO (odlično + zelo dobro + dobro)	SLABO (slabo + zelo slabo)
81/82	79,5	18,4
89/2	77,5	21,8
92/1	79,9	19,8
94/1	78,1	19,5
95/2	80,4	19,7
96/2	82,2	16,3
97/2	83,8	16,0
98/1	75,8	23,6

Sklep. Prej smo videli, da kategorija starih nad 60 let ni materialno ogrožena, vsaj ne bolj kot mlajše kategorije. Vprašanje je, kolikšna bo prihodnja stopnja eskalacije medgeneracijskih neenakosti; pri tem sta največja dejavnika tveganja pokojninska reforma in denacionalizacija, ki koristi le maloštevilnim, povečuje neenakost, ki ni povezana z lastnim prizadevanjem, stroške pa plačujemo vsi. Tudi v primeru, da premoženjskih neenakosti ne bomo še naprej povečevali, ni razlogov za zadovoljstvo. Kvaliteta življenja na starost ni določena le z denarjem – bistveno je odvisna zlastim od osebnih socialnih mrež in od splošnega socialnega kapitala. S tem pa na Slovenskem nismo najbolj opremljeni.

Tabela 9 (SJM 94/1): (Ne)zadovoljstvo z zdravstvom na splošno (%)

OCENA	VSI
1 - zelo zadovoljni	1,1
2 - zadovoljni	23,8
3 - niti eno niti drugo	34,7
4 - nezadovoljni	29,1
5 - zelo nezadovoljni	4,4

Tabela 10 (SJM 94/1): »Ali ste prepričani ali ne, da bi v primeru vaše bolezni zdravstvena služba storila za vas res vse, kar zna in more, v okviru tega, kar je medicini danes na voljo?«

DA, prepričan sem	39,8 %
NE, nisem prepričan	46,7 %
ne vem	13,5 %

regijah, dostopnost do ginekoloških pregledov, čakalne dobe na specialistične preglede in zahtevnejše posege). Iz zadnjih dveh tabel pa je razvidna kritičnost socialnega kapitala na tem področju. Z zdravstvom na splošno je več nezadovoljnih (33,5%) kot zadovoljnih (24,9%) in več je tistih, ki niso prepričani, da bodo deležni kvalitetnih storitev, ko jih bodo potrebovali, kot pa onih z nasprotnim mnenjem. To pa je slaba popotnica za sedanje reforme in za kvalitetno preživljanje starosti, ki je usodno odvisno prav od zdravstvenih storitev.

Literatura

- F. ADAM (1998), The Relevance of Social Capital and Intermediary Structures for the Creation of Systemic Competitiveness. *Journal of Social Sciences*, XIV, 26: 48-58.
- M. HANŽEK (ur.) (1999), *Poročilo o človekovem razvoju*. Ljubljana: Urad RS za makroekonomske analize in razvoj.
- I. KAWACHI, B. P. KENNEDY, K. LOCHNER (1997), Long Live Community (Social Capital as Public Health). *The American Prospect*, 35: 56-59.
- J. ONYX, P. BULLEN (2000), Measuring Social Capital in Five Communities. *The Journal of Applied Behavioral Science*, 36: 1: 23-42.
- P. PAXTON (1999), Is Social Capital Declining in the United States? A multiple indicator assessment. *The American Journal of Sociology*, 105, 1: 88-127.
- R. D. PUTNAM (1995), Bowling Alone: America's Declining Social Capital. *Journal of Democracy*, 6, 1: 65-78.
- M. RAVBAR (2000), Regionalne razlike in razvojne politike. V: P. TANCIG (ur.), *Razvojni izzivi pred Slovenijo*. Ljubljana: Združenje raziskovalcev Slovenije, 111-119.
- P. RICH (1999), American Voluntarism, Social Capital, and Political Culture. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 565: 15-34.
- N. TOŠ (ur.) (1999), *Podobe o cerkvi in religiji (na Slovenskem v 90-ih)*. Ljubljana: FDV-IDV, Center za raziskovanje javnega mnenja.
- (1999a), *Vrednote v prehodu II. Slovensko Javno mnenje 1990-1998*. Ljubljana: FDV-IDV, Center za raziskovanje javnega mnenja.
- M. TRBANC (1996), Socialna izključenost: koncept, obseg in značilnosti. V: I. SVETLIK (ur.), *Kakovost življenja v Sloveniji*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 287-310.
- A. ŽIBRET (2000), Vstop v EU odvisen od našega znanja. *Delo*, XLII, 5. julija, 154: 2.